

Streszczenie
rozprawy doktorskiej mgr Marii Malewskiej
pt. *Dzieje duszy ludzkiej. Spowiedź romantyczna*

Spowiedź (wyznanie) od zarania dziejów stanowiąca element kultury religijnej z biegiem czasu została przeniesiona także do innej ważnej dziedziny życia ludzkiego – literatury. Rozprawa pokazuje źródła gatunku, jakim jest spowiedź literacka, drogę, jaką przeszła spowiedź kościelna, by stać się zapisem historii duszy publicznie czytany i publicznie komentowany oraz skupia się na analizie wybranych wyznań romantycznych.

Tytuł pracy „dzieje duszy ludzkiej” został zaczerpnięty od samych romantyków, którzy wielokrotnie nazywali tak swoje utwory. Określenia „dzieje duszy” używali m. in. George Sand oraz Zygmunt Krasiński. Michał Lermontow posłużył się synonimicznym stwierdzeniem „historia duszy”. Tytuł ten wydaje się, więc najlepiej oddawać sedno romantycznych wyznań, które skupiają się na opowiedzeniu historii życia wewnętrznego.

Spowiedź, choć obecna w literaturze od czasów św. Augustyna na stałe weszła do niej dzięki epoce sentymentalizmu, natomiast jej rozkwit przypadł na czasy romantyzmu. Literackie wyznania powstały na gruncie charakterystycznego dla świadomości sentymentalnej zainteresowania człowiekiem i jego wnętrzem. Indywidualne refleksje dotyczące niepowtarzalnej natury człowieka potrzebowały konfrontacji. Pytanie o to czy jestem inny czy taki, jak wszyscy jak nigdy wcześniej wymagało odpowiedzi. Jako pierwszy udzielił jej Jean Jacques Rousseau, który odsłonił swoje wnętrze, by stać się punktem odniesienia w badaniach nad duszą. Mimo że jego *Wyznania* szokowały szczerością, przerażały łamaniem granic, wychodzeniem poza moralne normy, szybko znalazły naśladowców. Literackie spowiedzi stały się miejscem, gdzie człowiek poznawał siebie samego, dokonując rozrachunku z życiem, otaczającymi go ludźmi i przede wszystkim z samym sobą. Wyznania stały się podróżą w głąb siebie, z której każdy powracał z bagażem nowych doznań i doświadczeń. Zmieniały sposób postrzegania świata i człowieka.

Celem pracy jest także pokazanie tych aspektów spowiedzi, które czynią ją tak ważną w życiu człowieka. Są to przede wszystkim:

- możliwość odkupienia grzechów i zmazania winy
- możliwość pojednania się z Bogiem i innym człowiekiem
- możliwość wypowiedzenia tego, co leży na sercu, wewnętrznego dialogu, umożliwiającego samopoznanie.

Ostatni z wymienionych aspektów ma największe znaczenie dla romantycznych twórców.

By doszło do spowiedzi muszą zostać spełnione trzy podstawowe warunki:

- potrzeba odbycia spowiedzi
- adresat spowiedzi
- szczerłość wyznania.

W literackich spowiedziach ważne jest nie tyle samo wyznanie grzechu, co potrzeba pokazania siebie przez jego pryzmat. Wina staje się tu jedynie pretekstem do dokładniejszego zbadania siebie, pokazania, kim byłem kiedyś i kim jestem teraz, impulsem do opowiedzenia historii duszy i osadzenia jej w otaczającej rzeczywistości. W literaturze fikcyjnej znajdziemy spowiedzi, które nie wychodzą od grzechu a skupiają się jedynie na ukazaniu pewnej sytuacji w życiu bohatera. Potrzeba wyznania pojawia się w szczególnych, przełomowych momentach życia. W spowiedziach fikcyjnych najczęściej jest to widmo zbliżającej się śmierci, skłaniające do refleksji i ostatecznych podsumowań. W grupie tej znajduje się spowiedź z inicjatywy penitenta i spowiedź wymuszona na przykład poprzez pojawienie się duchownego w więziennych murach. Inaczej jest w przypadku spowiedzi autorskiej. Decyzja o napisaniu wyznań dojrzewa i klaruje się powoli, a moment jej podjęcia nie zawsze zostaje dokładnie zaznaczony na kartach utworu. Nie zawsze mamy do czynienia ze świadomą deklaracją, jak ma to miejsce w przypadku *Wyznań* Rousseau. Geneza tekstów autorskich wyznań jest niezwykle złożona i wiąże się z indywidualną sytuacją dziejową oraz charakterem twórcy.

Każde wyznanie ma swojego adresata. Jeśli nie jest on fizycznie obecny, to należy zakładać, że spowiadający się wyznaje swoje winy przed Bogiem lub przed samym sobą. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z przejawami skruchy lub dumy i walki, w drugim z potrzebą uporządkowania swojego życia poprzez działanie wypowiedzianego słowa. W przypadku spowiedzi autorskiej adresatem jest jej potencjalny czytelnik.

Niezależnie od tego, kto jest adresatem wyznania, spowiedź musi być szczerą. Nie ma tu miejsca na kłamstwa. Dzieje się tak dlatego, że wyznanie uczynione przed człowiekiem staje się jednocześnie wyznaniem przed wszechwiedzącym Bogiem.

Do powyższych warunków niektórzy badacze dodają jeszcze świadomość i intencjonalność oraz dobrowolność wyznania.

Na przeszkodzie ku prawdziwemu wyznaniu stoi często nieznanie własnej duszy. To z jej poznaniem związana jest przemiana bohatera, narodzenie się nowego „ja”. Z taką sytuacją mamy do czynienia w spowiedziach religijnych i w wyznaniach autorskich. Są one owocem krytycznej analizy sytuacji, w której znalazł się wyznający, sytuacji, odrzucenia starego „ja” i poszukiwań nowego siebie. Minione życie jawi się jako pasmo błędów, przeszłości nie można już zmienić, ale przyszłość niesie ze sobą nadzieję. Potrzeba zmiany

urzeczywistnia się poprzez wypowiedziane słowo. Natomiast większość fikcyjnych romantycznych spowiedzi literackich jest daleka od tego uogólnienia. Spowiedź bohatera w romantycznej poezji nie zmienia nic w jego życiu, nie ma mocy sprawczej, nie naprawia błędów. Przyczyn takiej sytuacji może być kilka. Przede wszystkim niewiele można naprawić na łożu śmierci, a z taką sytuacją liryczną mamy najczęściej do czynienia. Bohaterowie lirycznych spowiedzi albo nie spowiadają się z grzechów w właściwym znaczeniu tego słowa, albo nie żałują ich, przez co nie czują potrzeby przemiany. Zbuntowany bohater nadal pozostaje buntownikiem, a wyznanie nie zmienia jego podejścia do życia.

W pracy literackie wyznania zostały podzielone trzy grupy:

1. spowiedź autorska
2. fikcyjna spowiedź prozą
3. spowiedź poetycka

Podział ten został odzwierciedlony w budowie rozprawy, która składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy z nich to część teoretyczna ukazująca rozwój i źródła spowiedzi literackiej a także dająca jej ogólną charakterystykę. W podrozdziałach omówione zostały także dwa niezwykle ważne dzieła w dorobku literatury konfesyjnej: *Wyznania* św. Augustyna oraz *Wyznania* J.J. Rousseau. O ile pierwsze z nich położyło podwaliny pod nowożytne spowiedzi literackie, to drugie stało się dziełem wzorcowym, pierwowzorem, z którego czerpali spragnieni poznania natury ludzkiej romantycy. Święty Augustyn wierzy, że ukazanie drogi duchowej przemiany od poganina do świadomego chrześcijanina może służyć pomocą tym, którzy nie wstąpili jeszcze na drogę łaski. Pragnie także, by poznając wnętrze biskupa z Hippony odbiorcy jego książki zwrócili się ku sobie samym i poznali swoje dusze. Natomiast Rousseau chce pokazać „człowieka w całej prawdzie natury”, „historię stanów (...) duszy w kolejności ich występowania”. Rousseau zrywa także z augustiańską tradycją, odrywa duszę od jej religijnych aspektów, wprowadza laicyzację „ja” wewnętrznego. Odtąd dialog w autorskich wyznaniach nie będzie toczył się między człowiekiem i Bogiem (z uwzględnieniem innego człowieka – potencjalnego odbiorcy tekstu), lecz między człowiekiem i człowiekiem. Kolejny podrozdział zatytułowany „*Jestem nagi*”. *Dwa spojrzenia na prawdziwą naturę człowieka* pokazuje opozycję między grzechem i wyznaniem praojca Adama a grzechem i wyznaniem Rousseau. Pierwszy z nich odrzuca grzech, pragnie wymazać go z pamięci, drugi traktuje go jako narzędzie na drodze do poznania siebie i ludzkości.

Rozdziały analityczne (2–4) poświęcone zostały omówieniu romantycznych wyznań. W przypadku prozy autobiograficznej, kryterium doboru tekstów było ukazanie historii życia wewnętrznego, która jest ważniejsza niż wydarzenia społeczne, choć jest przez nie

determinowana. Temat wnętrza bohatera dominuje świat przedstawiony i staje się najważniejszym zagadnieniem utworu. Teksty prozy fikcyjnej opowiadają dzieje duszy, jednak nie przedstawiają życia kompleksowo a skupiają się na jego krótkim wycinku (*Spowiedź dziecięcia wieku* Alfreda de Musseta) lub pokazują bohaterów w sytuacji wyznania. Wyznania poetyckie zostały ograniczone do poematów, które ukazują obraz konkretnej spowiedzi – spotkania penitenta i spowiednika.

W rozdziale drugim omówione zostały tzw. spowiedzi autorskie. Każdy z wybranych do analizy utworów ma oryginalny, niepowtarzalny charakter. *Pamiętniki zza grobu* François-René de Chateaubrianda są wyznaniem ściśle związanym z epoką i ówczesną sytuacją społeczną. Dzieje jednostki ukazane są przez pryzmat historii, która tworzy się na oczach pisarza. Mniej tu dziejów duszy a więcej wydarzeń historycznych, które kształtują człowieka opowiadającego „zza grobu” swoje życie. W rozdziale tym omówiono także zapiski Władimira Piecznerina, którym nadał on jakże znaczący tytuł: *Apologia pro vita mea*. Mowa obrończa ma na celu usprawiedliwienie się przed potomnymi z życiowych decyzji, które doprowadziły go do zmiany wiary i ucieczki z ojczyzny. Jako trzecie dzieło zanalizowana została *Spowiedź autorska* Mikołaja Gogola. Utwór ten jako jedyny z omówionych w swojej formie i wymowie nawiązuje bardziej do dzieła biskupa z Hippony niż do pracy autora *Nowej Heloizy*. To nie tylko wyznanie, opowieść o drodze twórczej, ale także kazanie i mowa obrończa. Utworowi nie obce jest moralizatorstwo oraz wydźwięk religijny, którego brak w dziełach nawiązujących do *Wyznania* Rousseau. Pod koniec rozdziału zamieszczona została tabelka porównująca fragmenty *Spowiedzi autorskiej* z listem do ojca Matwieja Konstantinowskiego z 27 kwietnia 1847 roku oraz z listem do Wasyla Żukowskiego z 10 stycznia 1848 roku. Niezwykle podobieństwo między *Spowiedzią* a myślami zawartymi w korespondencji pisarza tylko podkreśla wagę utworu.

Rozdział trzeci jest najbardziej zróżnicowanym pod względem doboru omawianych tekstów. Pokazuje, w jak różnorodnych fikcyjnych utworach prozatorskich pojawiają się elementy wyznania i w jaki sposób wplatane są w ich treść. Omówione zostały tu: *Spowiedź dziecięcia wieku* Musseta, René Chateaubrianda, *Bohater naszych czasów* M. Lermontowa, *Spowiedź Napoleona*, *Spowiedź* oraz *Dziennik umierającego* autorstwa Zygmunta Krasińskiego. Utwory Musseta, Chateaubrianda i Lermontowa łączy ze sobą straszliwa choroba, która trawi dusze bohaterów. Choroba, ta objawiająca się niemożliwością działania, nudą i rozczarowaniem życiem zebrała straszliwe żniwo w całej romantycznej Europie. Bohaterowie, choć posiadają siły i predyspozycje marnują je ze względu na trudną rzeczywistość, w jakiej przyszło im żyć.

Rozdział czwarty to analiza poematów zawierających sytuację wyznania. Podzielony został na cztery podrozdziały: o spowiedziach politycznych, spowiedziach z niespełnionego życia, spowiedziach zbrodniarzy oraz o elementach łączących omówione w rozdziale wyznania. Wśród spowiedzi politycznych omówione zostały *Naliwajko* Konrada Rylejewa oraz *Spowiedź w cytadeli* Teofila Lenartowicza. Pierwszy z wymienionych utworów jest o tyle szczególny, że zawiera spowiedź z grzechów, które dopiero zostaną popełnione. Grzech staje się tu obowiązkiem i przeznaczeniem. Występuje tu nie tylko pełna świadomość grzechu, ale też pragnienie jego popełnienia. W podrozdziale *Spowiedzi z życia niespełnionego* omówione zostały dwa poematy Lermontowa: *Mcyri* i *Spowiedź* oraz *Przedśmiertna spowiedź* Apollona Grigorjewa. Utwory te łączy motyw życia, które nie zostało w pełni przeżyte. Bohaterom utworów nie dane było w pełni skosztować miłości czy wolności a na łożu śmierci chętniej opowiadają o swoich niespełnionych marzeniach niż grzechach. Kolejna część rozdziału czwartego dotyczy wyznań tych, którzy popełnili najcięższy grzech – odebrali komuś życie (*Mnich* Iwana Kozłowa, *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza, *Mnich* Juliusza Słowackiego, *Giaur* George’a Byrona). Opisane zostały tutaj przyczyny, które doprowadziły do zbrodni (ze szczególnym uwzględnieniem fatum), emocje, które towarzyszyły popełnianiu przestępstwa oraz uczucia po jego dokonaniu. Przytoczone zostały także sposoby, w jakie bohaterowie samodzielnie wymierzali sobie sprawiedliwość oraz powody, które przywiodły ich do wyjawienia grzechu. Rozdział czwarty został zakończony podsumowaniem, które wylicza wspólne elementy tekstów oraz daje odpowiedź na pytanie, gdzie szukać źródeł tak dużych zbieżności w analizowanych utworach. Wśród wspólnych elementów omówiono: grzech, nieuchronność śmierci, osobę spowiednika, samotność w domu Bożym, pokutę, widmo ukochanej kobiety, złamanie tajemnicy spowiedzi oraz fatum.

Mimo że romantyczne spowiedzi bazują na indywidualności bohaterów i ich losów, często powody, dla których powstają są wspólne. W przypadku spowiedzi autorskich będą to:

- sytuacja kryzysowa: choroba, zagrożenie życia
- choroba ciała lub choroba ambicji, która przekształca się w chorobę duszy
- potrzeba przeanalizowania swojego dotychczasowego życia, relacji z bliskimi i z Bogiem
- potrzeba polemiki i obrony życiowych decyzji
- wiara w misyjność tekstu i własne religijne posłannictwo; kaznodziejstwo
- potrzeba zaakcentowania i pokazania swojej indywidualności
- potrzeba dania świadectwa swojej duchowej przemianie

Podwody, dla których powstają fikcyjne spowiedzi to:

- sytuacja kryzysowa: choroba, zagrożenie życia (wyznanie na łożu śmierci)
- potrzeba opowiedzenia historii życia, które przyniosło rozczarowanie
- relacja z przemyśleń podczas samotnie spędzonego czasu (często na wędrownościach)
- potrzeba podzielenia się bólem po starciu bliskiej osoby lub po popełnieniu zbrodni
- potrzeba odnalezienia sensu swojego życia i świata

Wyznania literackie są swoistą spowiedzią przed ludzkością. Charakteryzuje je moralna ocena życia spowiadającego się, jego działalności, bezgraniczna szczerość, dążenie do prawdy za wszelką cenę. Te jakże cenne pamiętniki duszy ludzkiej są przykładem dla przyszłych pokoleń. Pokazują jak żyć w zgodzie ze swoim sumieniem, jak żyć mądrze. Ostrzegają nas o błędach, które łatwo popełnić, o pułapkach czyhających na zbłąkane dusze. Pokazują jak walczyć z samym sobą o samego siebie, jak walczyć o prawdziwe „ja” i wreszcie, jak żyć z owym „ja”.